

НАСТАСЯК І. Ю.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340.155.8

**ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЯК ОСНОВА
НОРМАТИВНОЇ ЧАСТИНИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ**

У статті проведено загальнотеоретичний аналіз правових засобів як основи нормативної частини правової системи суспільства; охарактеризовано особливості правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів та інших правових засобів у сучасних правових системах світу.

Ключові слова: правовий засіб, правова система суспільства, нормативна частина правової системи, правотворчий акт, правозастосовний акт, правоінтерпретаційний акт.

В статье проведен общетеоретический анализ правовых средств как основы нормативной части правовой системы общества, а также охарактеризованы особенности правотворческих, правоприменительных, правоинтерпретационных актов и других правовых средств в современных правовых системах мира.

Ключевые слова: правовое средство, правовая система общества, нормативная часть правовой системы, правотворческий акт, правоприменительный акт, правоинтерпретационный акт.

In the article the general theoretical analysis of legal means as the basis of the normative part of the legal system of society is carried out; the features of law-making acts, law-enforcing acts, law-interpreting acts and other legal means in the modern legal systems of the world are characterized.

Key words: legal means, legal system of society, normative part of the legal system, law-making act, law-enforcing act, law-interpreting act.

Вступ. Об'єктивна оцінка соціально-правових перетворень, усебічне дослідження правових реалій вимагають серйозного переосмислення основних теоретичних конструкцій, перегляду методологічних засад наукового пізнання ключових правових явищ. Правова система суспільства як стійка, структурно впорядкована за допомогою правових засобів взаємодія суб'єктів права, що забезпечує цілісність, правопорядок та інші умови функціонування соціальної системи загалом, є ключовою пізнавальною конструкцією в загальнотеоретичних і порівняльно-правових дослідженнях. Для забезпечення стійкості та цілісності будь-якої правової системи надзвичайно важливою є її нормативна частина, яка складається з правових засобів, що є посередниками в забезпеченні постійних зв'язків між суб'єктами права (основними елементами правової системи).

Спеціальне дослідження поняття «правовий засіб», як зазначається в юридичній літературі, розпочалося у 70–80 роках ХХ ст. Цьому питанню присвячені доробки таких учених, як С. Алексєєв, Г. Знаменський, О. Малько, В. Сапун, Я. Шевченко, М. Штефан, К. Шундіков та інші. Водночас аналіз праць українських і зарубіжних науковців дає підстави констатувати, що проблема правових засобів досить активно розроблялася в загальній теорії права, однак із позиції порівняльного правознавства досліджена не була.

Постановка завдання. Метою статті є охарактеризувати природу правових засобів як основи нормативної частини правової системи суспільства, а також проаналізувати особливості правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів та інших правових засобів у сучасних правових системах світу.

Результати дослідження. Термін «засіб» трактується зазвичай як спосіб, прийом, захід, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити щось; те, що слугує знаряддям у якійсь дії, справі; гроші, матеріальні цінності, достатки [1, с. 96]. Висловлюється думка, що антонімом до слова «засіб» є слово «мета» («ціль»), а синонімами – «спосіб», «метод», «прийом», «знаряддя», «інструмент», «механізм», «прилад» тощо [2].

У філософських словниках засіб розглядається як сукупність предметів, ідей, явищ і способів дій, які є неодмінною умовою реалізації цілі [3, с. 158]. Водночас у науковій літературі зазначається, що в практичній діяльності засіб завжди відображається у формі реального інструмента або процесу [4, с. 18]. Тож засоби є центральною ланкою у структурі свідомої, цілеспрямованої діяльності людини. Саме засоби забезпечують реалізацію мети та досягнення необхідного результату, є посередником між ними, що забезпечує їхній зв'язок: мета – засоби – результат діяльності.

Досить слушним є науковий підхід, за яким визнається значущість взаємодії теорії правових засобів із поведінковою теорією права, що досліджує особливості правової діяльності суб'єктів суспільних відносин, своєрідність правової сфери життя суспільства залежно від виду діяльності. Ці поведінкові теорії органічно проникають у сферу інструментального підходу, адже дослідження правових засобів, їхня функційна характеристика можливі тільки з урахуванням правової діяльності суб'єктів [5, с. 34].

Як зазначають деякі автори, реальні можливості перетворень відображаються в засобах [6, с. 123–124], адже засоби, які застосовуються, свідчать про рівень розвитку суспільства. Хоча абсолютизація засобів діяльності, перетворення їх на самоціль – потенційна небезпека для будь-якої соціальної системи [4, с. 24].

У загальній теорії права питання правових засобів уперше проаналізував С. Алексєєв. Він зазначає, що головне наукове і практично прикладне значення правових засобів полягає в тому, що вони, по-перше, належать до субстанційних правових явищ; по-друге, характеризують їхній активно-дієвий функційний аспект. Учений запропонував таке визначення правових засобів: це – норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки, всі інші інструменти регулювання, що розглядаються в єдності характерного для них змісту і форми [7, с. 14].

Послідовниками цього підходу, активними дослідниками інструментальної теорії права стали В. Сапун, О. Малько, К. Шундіков та інші вчені. Поглиблений комплексний аналіз цієї проблеми з урахуванням даних вивчення соціальної дії права відкрив ще одну грань проблеми, що розглядається: роль правових засобів як юридичного інструментарію у спеціальній діяльності щодо розв'язання конкретних життєвих проблем у сфері правового регулювання [5, с. 50].

Чимало авторів досліджувало питання правових засобів як самостійного явища. Наприклад, О. Малько зазначав, що категорія «правові засоби» належно не вивчена і вживається в юридичній літературі досить довільно. Учений під правовими засобами пропонував розуміти правові явища, що відображені в інструментах (установленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [8, с. 211]. Доцільно зауважити, що О. Малько у своїх працях продовжує дослідницьку лінію, започатковану С. Алексєєвим. Новелою можна вважати те, що учений пропонує застосування правових засобів, оперування ними (терміни, які вживав С. Алексєєв) називати засобами-діяннями на протигагу засобам-установленням (інструментам).

Висловлюється думка щодо правових засобів як правових явищ, які виражають спеціальну цінність права та забезпечують досягнення соціальних (зокрема, юридичних) результатів [9, с. 373].

У наукових джерелах є різні підходи також щодо розуміння основних ознак правових засобів: 1) вони відображають всі узагальнені способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; 2) відображають інформаційно-енергетичні властивості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили; 3) у взаємодії є основними частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання; 4) приводять до юридичних наслідків, конкретних результатів, відповідного ступеня ефективності правового регулювання; 5) забезпечуються державою [10, с. 723].

Серед ознак правових засобів науковці називають, зокрема, те, що вони є правовими явищами, переводять правові вимоги в соціальну поведінку суб'єктів, виражають соціальну цінність права, забезпечують досягнення суспільно (зокрема, юридично) значущих результатів, є оптимальним інструментом організації суспільних відносин, є соціально необхідними, відображають частку правових засобів у системі соціального впливу, відображають рівень правового розвитку суспільства [9, с. 375].

На основі аналізу правових засобів можна уточнити їхню природу, а саме: вони є правовими явищами; спрямовані на реалізацію відповідної мети – врегулювання суспільних відносин, здійснення суб'єктивних прав та обов'язків, задоволення інтересів суб'єктів права; дають змогу перевести правові вимоги у правомірну поведінку суб'єктів; забезпечують досягнення результату – юридично значущих наслідків; відображають рівень правового розвитку суспільства завдяки їхньому обсягу з-поміж інших соціальних регуляторів.

Викладене вище дає змогу запропонувати власне розуміння правових явищ: це – правові явища, які забезпечують досягнення юридичних наслідків, дають можливість перевести правові вимоги у правомірну поведінку суб'єктів, належно врегулювати суспільні відносини.

Класифікація правових засобів здійснюється за різноманітними критеріями: за предметом регулювання – конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові тощо; за роллю і функціями – регулятивні та охоронні; за характером норми права – матеріальні і процесуальні; за обсягом суспільних відносин, на які поширюється регулювання (за видом правового регулювання), – нормативні та індивідуальні; за часом дії – постійні і тимчасові; за формою правового впливу – загальні і спеціальні тощо [8, с. 211; 9, с. 376].

Особливо важливою є диференціація правових засобів за формою впливу на загальні та спеціальні. Загальні правові засоби є тими правовими засобами, основною функцією яких є здійснення морально-психологічного, інформаційного, ідеологічно-виховного та інших форм впливу на суб'єктів-учасників суспільних відносин (правова свідомість, правова культура, правові принципи, правопорядок, законність тощо). Основною функцією спеціальних правових засобів є врегулювання суспільних відносин (норми права, нормативно-правові приписи, джерела права, акти застосування права, правоінтерпретаційні акти, акти реалізації права, права й обов'язки суб'єктів, юридичні факти та інше) [9, с. 376].

Заслугує на увагу також диференціація правових засобів на засоби-установлення (інструменти) та засоби-діяння (технології) [4, с. 75–76]. Однак це також пов'язано з формами їх відображення, і, напевно, практично значущим було б таке розмежування: правові засоби-документи і правові засоби-діяння. І варто акцентувати, що спеціальні правові засоби – це переважно правові акти: правотворчі, правозастосовні та правоінтерпретаційні, а також акти безпосередньої реалізації права, які в багатьох випадках є актами-документами, хоча значна їх кількість є актами-діяннями.

До групи правотворчих актів, які об'єднують зміст норм права, насамперед належать джерела права. Зауважимо, що вчені-правники по-різному трактують поняття зовнішніх форм (джерел) права. Н. Хомюк зазначає, що категорія «зовнішня форма (джерело) права» відображає багатозначність поняття «джерело права», вказуючи за допомогою терміна «зовнішня форма» на межі відповідного контексту, тобто наявність правового документа [11, с. 35].

М. Марченко визначає форму права як спосіб (прийом, засіб) внутрішньої організації та зовнішнього вираження права, а точніше – вираження правил поведінки, що містяться

в нормах права [12, с. 40]. При цьому вчений зазначає, що ототожнення форми та джерела права наявне тоді, коли йдеться про формально-юридичні джерела права [12, с. 57].

С. Алексєєв як джерело права розглядає видані чи визнані державою офіційні документальні способи вираження та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення [13, с. 76].

На думку Л. Луць, зовнішня форма (джерело) права – це форма об'єктивації норми права шляхом надання їй загальнообов'язковості [9, с. 185].

П. Рабінович розрізняє внутрішню форму юридичної норми – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і зовнішню – такий спосіб об'єктивації, зовнішнього прояву, матеріально-знакової фіксації змісту норми, який засвідчує її державну загальнообов'язковість і гарантованість [14, с. 126].

Н. Пархоменко у монографії «Джерела права: проблеми теорії та методології» характеризує поняття «джерела права» як зовнішню форму існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості, згідно зі спеціальною процедурою, що має юридичну силу та є обов'язковим до виконання, відображає волю суб'єктів правотворчості та спрямований на регулювання суспільних відносин [15, с. 333].

О. Іванюк визначає джерела права як фактори дійсності, які зумовлюють виникнення потреби у правовому регулюванні, появу відповідних правових норм і надають змісту цих норм визначеної репрезентативності [16, с. 143].

Попри наявний плюралізм підходів до розуміння зовнішньої форми (джерела права), незаперечним є те, що це – форма об'єктивації змісту норм права шляхом надання їм загальнообов'язковості.

Джерело права є результатом правотворчої діяльності компетентних суб'єктів і містить модель поведінки суб'єктів права, якій надається загальнообов'язковий характер. До основних джерел права науковці зараховують нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї, принципи права, нормативно-правові прецеденти, правові доктрини, релігійні джерела. Перелічені джерела права використовують у різних сучасних правових системах світу.

Під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів у сучасних правових системах світу дедалі більше використовуються нормативно-правові акти, зокрема конституції та закони. Проблемою для правового регулювання стає велика кількість підзаконних правових актів. Окрім того, збільшується кількість нормативно-правових договорів (зокрема, міжнародних), підвищується значущість судових нормативно-правових прецедентів.

Звичайно, найзазубованішими правовими засобами у всіх правових системах є нормативно-правові акти – письмові акти-документи правотворчих суб'єктів, що містять норми чи принципи права. Вони приймаються спеціально уповноваженими правотворчими суб'єктами (уповноваженими на це органами держави, недержавними суб'єктами, іншими уповноваженими суб'єктами); мають високий рівень формалізованості (нормативності). Ці акти є зручними для використання (завдяки їхньому загальному характеру), мають чітко визначені межі дії та юридичну силу.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти. Закони приймаються лише органами законодавчої влади – парламентами або уповноваженими на це парламентом іншими органами держави (делеговане законодавство) – і мають вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів. Підзаконні нормативно-правові акти повинні прийматися на підставі законів, відповідно до законів та для їх виконання і конкретизації законодавчих приписів. Проте іноді трапляються випадки, коли суб'єкти підзаконної правотворчості виходять за межі цих вимог, приймаючи підзаконні нормативно-правові акти у сферах, де немає законодавчого регулювання, керуючись виключно підставами доцільності.

Варто наголосити, що наявність великої кількості підзаконних актів призводить до інфляції нормативно-правових приписів, зменшення авторитетності законів у системі

нормативно-актної регламентації. Попри це, прийняття законів не повинно ставати самоціллю держави, а відповідати потребам суспільства, закони мають бути якісними і здатними ефективно й належно врегульовувати суспільні відносини.

Важливе місце в сучасних правових системах світу відводиться уніфікованим законам, кодексам, зводам законів, консолідованим актам та іншим систематизаційним джерелам права.

Але найбільш значуще місце в більшості правових систем посідають конституції (основні закони). Зауважимо, що поняття «конституція», її структура по-різному розуміються в сучасних правових системах світу. У більшості правових систем (Україні, Японії, Бразилії тощо) конституція – це єдиний документ; у деяких (як-от, у Швеції) конституція – це неконсолідований закон (складається з декількох законів); у Великобританії, Новій Зеландії конституція – це сукупність звичайних законів, судових прецедентів, конституційних звичаїв; у мусульманських правових системах (Бахреїні, Катарі, Омані, Ірані) хоча і є писана конституція, але вона основана на приписах Корану; у Саудівській Аравії – конституції взагалі немає [17, с. 43–44].

Конституції мають найвищу юридичну силу, а в ієрархії за ними – закони, які мають вищу юридичну силу. У правових системах континентального типу розрізняють конституційні, органічні та звичайні закони, передбачена можливість прийняття надзвичайних законів у визначених конституціями ситуаціях. У правових системах загального типу закони рівнозначні. Всі інші нормативно-правові акти – підзаконні, серед яких виокремлюють акти делегованого законодавства (за дорученням парламенту) і регламентарного законодавства (створюється під контролем парламенту) [18, с. 52].

У низці правових систем використовується нормативно-правовий договір – документ суб'єктів договірної правотворчості. Як зазначає В. Іванов, нормативний договір, нормативний договірний правовий акт – це зафіксоване в необхідній формі волевиявлення двох і більше уповноважених суб'єктів правотворчості, що спрямоване на регулювання поведінки цих суб'єктів та/або інших суб'єктів, на основі згоди, завдяки якій встановлені правові норми [19, с. 165]. За дією у просторі нормативно-правові договори поділяють на міжнародні (універсальні і регіональні) та внутрішньодержавні (конституційно-правові, адміністративно-правові, муніципальні, колективні та інші). Використовують також інші критерії їх диференціації. Серед наявних різновидів найзатребуванішими є міжнародні договори. У сучасних правових системах кількість їх постійно збільшується, оскільки держави беруть участь у різноманітних міжнародних організаціях (і універсальних, і регіональних). Тож сьогодні перед державами досить часто виникають питання співвідношення національних і міжнародних джерел у спільному правовому просторі.

Процеси інтеграції поставили перед сучасними правовими системами світу й інше питання: місця та значущості серед джерел права судових прецедентів. Як відомо, судові прецеденти є важливим джерелом права у правових системах загального права, проте це джерело – створене вищими судовими інстанціями – відіграє важливу роль і в сучасних правових системах континентального права, і в змішаному типі правових систем, і в міждержавних правових системах. Потрібно акцентувати, що вищі суди (чи міжнародні суди) створюють нормативно-правові прецеденти у разі відсутності належної нормативно-правової регламентації шляхом формування норми чи принципу права, які регулюють відносини в аналогічній ситуації та об'єктивуються в судових рішеннях. Важливою вимогою щодо судових прецедентів є їхня відповідність чинній системі джерел права, зокрема законам у національних правових системах.

У низці правових систем джерелами права визнаються також принципи права – об'єктивовані в актах-документах основні нормативні засади позитивного права. При цьому в юридичній літературі зазначається, що потрібно розрізняти принципи права як джерела права та правові принципи – фундаментальні правові ідеї.

У деяких правових системах використовуються такі джерела права, як правові звичаї. Це – зазвичай правові системи змішаного типу – мусульманського, індуського, латиноамериканського.

риканського, африканського типу. Однак і правові системи континентального, загального і міждержавного типу використовують для регулювання певних сфер суспільних відносин правові звичаї. Досить поширеним є використання міжнародно-правових звичаїв у сучасній міжнародно-правовій практиці. Стаття 38 Статуту Міжнародного суду серед джерел права називає, зокрема, «міжнародний звичай як доказ всезагальної практики, що визначається правовою нормою» [20, с. 58].

Деяко звуженими є сфери застосування релігійних джерел (зокрема, в мусульманському праві – Коран, Сунна), а також правової доктрини як джерела права.

Варто, однак, зазначити, що тільки правотворчі акти не можуть забезпечити стійкі зв'язки між суб'єктами права, адже часто для їх належної реалізації необхідні відповідні умови, які виникають завдяки правозастосовним актам. Як відомо, акти застосування права створюються уповноваженими на це суб'єктами шляхом об'єктивації в них індивідуальних приписів для персоніфікованих суб'єктів, що є необхідною передумовою належної реалізації права.

У наукових джерелах зазначається, що в сучасних державах світу правозастосування здійснюється шляхом судової, контрольної та виконавчої діяльності [17, с. 55]. Також акцентується, що в сучасних умовах важливими для розвитку правової системи є не так питання правотворчості, як питання вдосконалення реалізації правових норм [21, с. 6].

Загалом, правозастосовним актом визнається акт-документ чи акт-діяння, який створюється компетентними суб'єктами, містить індивідуально-правовий припис щодо персоніфікованих суб'єктів як необхідну умову належної реалізації права.

Учені висловлюють міркування також щодо розуміння правозастосовного акта як офіційного акта-документа компетентного органу, що містить індивідуальне державно-владне веління стосовно застосування права [22, с. 314].

Правозастосовний акт трактується також як зовнішнє закріплення індивідуально-правового державно-владного припису, винесеного уповноваженим органом внаслідок вирішення юридичної справи [23, с. 16].

Важливим видається той аспект характеристики правозастосовних актів, що вони є передумовою належної реалізації правоконкретизуючих нормативно-правових приписів у відповідних соціальних ситуаціях. При цьому треба зазначити, що в багатьох сучасних правових системах світу створюються правозастосовні (насамперед, судові) прецеденти, які дають змогу забезпечити однотипність реалізації права, а отже, рівні можливості для однойменних суб'єктів права.

У наукових джерелах є велика кількість критеріїв класифікації правозастосовних актів: за суб'єктами, за значенням, за характером правового впливу, за формою, за юридичними наслідками тощо.

За певних обставин у процесі правозастосування виникає необхідність у тлумаченні нормативно-правових приписів (їхнього загального абстрактного характеру, наявності оцінювальних понять, правотворчих дефектів тощо). Зазвичай тлумачення нормативно-правових приписів здійснюють суб'єкти правозастосування, але в деяких правових системах повноваження не просто щодо правотлумачення, а щодо створення правоінтерпретаційних актів покладається на спеціальних суб'єктів (наприклад, органи конституційного правосуддя, вищі судові інстанції тощо).

Учені-правники під інтерпретаційними актами (актами офіційного тлумачення норм права) розуміють акти-документи, які містять роз'яснення змісту й порядку застосування правової норми, сформульовані уповноваженим органом у межах його компетенції, і мають обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються [24, с. 412]; юридичні акти компетентного суб'єкта, що містять формально обов'язкові правила-роз'яснення змісту норм права [9, с. 317]; документи, які приймаються компетентними органами у встановленому порядку і спрямовані на роз'яснення чинних законів та підзаконних нормативних актів; є результатом офіційного тлумачення норм і виражені в певній формі; мають нормативний характер, обов'язкові для суб'єктів права; є засобом забезпечення єдності розуміння

та застосування правових принципів; дають можливість не тільки єдиного розуміння змісту припису, який роз'яснюється чи уточнюється, але й офіційного посилання на документ у разі його використання в правореалізаційній діяльності [25, с. 711].

Класифікують інтерпретаційні акти за різними критеріями: за юридичною формою, за суб'єктами, за предметом регулювання, за характером правових норм тощо.

Однак варто зауважити, що ці акти є офіційними актами-документами, формально обов'язковими для суб'єктів права, але вони не створюють нових правових норм, а лише роз'яснюють зміст чинних.

Неабияке значення у контексті дослідження правоінтерпретаційних актів має питання правотлумачних прецедентів. У багатьох державах світу такі прецеденти є важливим засобом формування однотипного розуміння змісту норм права, що є передумовою ефективного правозастосування, створення умов для належної реалізації права.

Із цього приводу в джерелах, присвячених порівняльному правознавству, зазначається, що в сучасних правових системах світу тлумачення конституції здійснюється вищими та конституційними судами. У правових системах загального права рішення вищих судів чи органів конституційного правосуддя, якими тлумачаться конституційні норми, приймаються в процесі правозастосування; натомість у правових системах континентального права – і в процесі правозастосування, і під час використання органами конституційного правосуддя самостійних правоінтерпретаційних повноважень [26, с. 120–122].

Висновки. Аналіз правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів та інших правових засобів дає змогу сформулювати уявлення про цілісність нормативної частини правової системи суспільства. Можна також висновувати про стан застосування спеціальних правових засобів для забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами права; про їх частку серед правових засобів, а відтак і про рівень нормативності правової системи загалом. Наприклад, у правових системах континентального права увага акцентується здебільшого на таких спеціальних правових засобах, як правотворчі акти (нормативно-правові та індивідуально-правові), що свідчить про високий рівень нормативності систем. У системах загального права спостерігається баланс між правотворчими, правозастосовними та правоінтерпретаційними актами, що вказує на середній рівень нормативності. Варто наголосити, що досить часто у правових системах із середнім і навіть низьким рівнем нормативності використовують загальні правові засоби (правові принципи, правосвідомість тощо) для забезпечення належної реалізації норм права.

Усебічний аналіз правових засобів як посередників у забезпеченні постійних зв'язків між суб'єктами права в межах правової системи дає змогу констатувати, що всі ці правові засоби спрямовані на забезпечення належних умов для реалізації права, що виражається у правомірній поведінці суб'єктів права, здійсненні ними суб'єктивних прав та обов'язків задля задоволення різноманітних інтересів. Для цього будь-яка правова система має забезпечити відповідні умови: створити правотворчі акти, в яких закріплені права й обов'язки особи, та визначити юридичні факти, на підставі яких вони будуть здійснюватися в реальних правовідносинах; створити необхідні правозастосовні та правоінтерпретаційні акти як відповідні передумови належної їх правореалізації. Отже, кожен учасник суспільних відносин зможе безперешкодно здійснювати свої права й обов'язки в конкретних життєвих ситуаціях. Правова система, своєю чергою, буде цілісною, а її функціонування буде спрямоване на досягнення основної мети – правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / Уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. Київ: «Аконіт», 1998. Т. 2: А–Є. 910 с.
2. Словник синонімів Караванського. Словopedia. URL: <http://slovopedia.org.ua/41/53396/264025.html> (дата звернення: 25.12.2018).
3. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 600 с.

4. Малько А.В., Шундигов К.В. Цели и средства в праве и правовой политике: монография. Саратов: Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. 296 с.
5. Сапун В.А. Теория правовых средств и механизм реализации права: дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2003. 321 с.
6. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / АН Украинской ССР, Ин-т философии. Киев: «Наукова думка», 1977. 276 с.
7. Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. Советское государство и право. Москва: «Наука», 1987. № 6. С. 12–19.
8. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособие. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: «Юристъ», 2006. 300 с.
9. Луць Л.А. Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: «Атіка», 2008. 412 с.
10. Теория государства и права: курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: «Юристъ», 2004. 776 с.
11. Хомюк Н.С. Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2015. 215 с.
12. Марченко М.Н. Источники права: учеб. пособие. Москва: «Проспект», 2011. 786 с.
13. Алексеев С.С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: «Статут», 1999. 712 с.
14. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Львів: «Край», 2017. 222 с.
15. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: «Юридична думка», 2008. 336 с.
16. Иванюк О.А. Источник права: проблема определения. Журнал российского права. 2007. № 9. С. 142–150.
17. Чиркин В.Е. Сравнительное правоведение: учеб. для магистратуры. Москва: «Международные отношения», 2012. 336 с.
18. Чиркин В.Е. Классификация современных правовых систем и правовых семей: формационно-цивилизационный подход. Сравнительное правоведение в условиях интеграции государств: матер. II Междунар. конгресса сравнительного правоведения (г. Москва, 3 декабря 2012 г.) / Отв. ред.: Ю.А. Тихомиров, В.И. Лафитский. Москва: Ин-т зак-ва и сравнит. правовед. при Правительстве РФ, 2013. С. 60–71.
19. Иванов В.В. Общая теория договора. Москва: «Юристъ», 2006. 328 с.
20. Действующее международное право: в 3 т. / Состав.: Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. Москва: Изд-во Моск. независим. ин-та междунар. права, 1999. Т. 1. 864 с.
21. Правоприменение: теория и практика / Отв. ред. Ю.Н. Тихомиров. Москва: «Формула права», 2008. 432 с.
22. Протасов В.Н. Теория государства и права: учеб. и практикум для акад. бакалавриата. Москва: «Юрайт», 2018. 487 с.
23. Малишев Б.А., Москалюк О.В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник / За заг. ред. Б.А. Малишева. Київ: «Реферат», 2010. 260 с.
24. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. Харків: «Консум», 2001. 656 с.
25. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 2: Д–Й. 1999. 744 с.
26. Сравнительное конституционное право: учеб. пособие / Отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва: «Международные отношения», 2002. 448 с.

